

Czy $\frac{dy}{dx}$ to iloraz dy i dx ?

Michał MIŚKIEWICZ

If you have built castles in the air,
your work need not be lost; that is
where they should be. Now put the
foundations under them.

Henry David Thoreau

*Zgodnie z regułą, że odpowiedź na tytułowe pytanie zawsze jest przecząca.

Z mojego skromnego doświadczenia dydaktycznego wynika, że na pytanie postawione w tytule najbezpieczniej jest odpowiedzieć **nie***. Pochodna funkcji $y(x)$ definiowana jest jako granica ilorazów

$$(*) \quad \frac{dy}{dx}(x) := \lim_{x' \rightarrow x} \frac{y(x') - y(x)}{x' - x},$$

ale sama ilorazem nie jest. A przynajmniej nie w taki sposób, że jest ilorazem granic licznika i mianownika. Przypomnijmy – wzór na granicę ilorazu

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_n}{b_n} = \frac{\lim_{n \rightarrow \infty} a_n}{\lim_{n \rightarrow \infty} b_n}$$

zachodzi, gdy ciągi a_n i b_n są zbieżne, przy czym granica b_n nie jest zerowa. To ostatnie zastrzeżenie służy wykluczeniu dzielenia przez zero, a z takim właśnie przypadkiem mamy do czynienia w definicji pochodnej. Gdyby dy było granicą $y(x') - y(x)$, a dx granicą $x' - x$, to jedno i drugie byłoby po prostu zerem.

Nie zmienia to faktu, że pochodna jako granica ilorazów dziedziczy wiele ich własności. Prawdziwe są m.in. wzory na pochodną złożenia i na pochodną funkcji odwrotnej:

$$\frac{dy}{dx} = \frac{dy}{dz} \cdot \frac{dz}{dx}, \quad \frac{dx}{dy} = \frac{1}{\frac{dy}{dx}},$$

które sugerują, że w wielu przypadkach $\frac{dy}{dx}$ zachowuje się jak iloraz. Uzasadnia to na przykład metodę rozwiązywania równań różniczkowych o *zmiennych rozdzielonych*, czyli równań postaci $\frac{dy}{dx} = f(x)g(y)$, gdzie funkcje f i g są z góry zadane. Symbolicznie często zapisuje się ją jako ciąg przejść:

$$\frac{dy}{dx} = f(x)g(y) \implies \frac{1}{g(y)} dy = f(x) dx \implies \int \frac{1}{g(y)} dy = \int f(x) dx.$$

Użyta w tym zapisie pośrednia forma $\frac{1}{g(y)} dy = f(x) dx$ może budzić kontrowersje, ponieważ sugeruje, że dx i dy są bytami, które można porównywać. Najprościej jest jednak uznać, że to tylko mnemotechnika, użyteczna zarówno w rozwiązywaniu równań różniczkowych, jak i w zapamiętaniu wspomnianych wyżej wzorów na pochodne, a przy tym zawierająca cenną intuicję dotyczącą samej definicji pochodnej. Równocześnie niech napisy $\frac{dy}{dx}$ i $\int f(x) dx$ pozostaną właśnie *napisami*, oznaczającymi odpowiednio pochodną $y'(x)$ i funkcję pierwotną (funkcję $F(x)$ spełniającą $F'(x) = f(x)$) – nic nas nie zmusza do przypisywania sensu pojedynczym składowym tych napisów.

I na tym można spokojnie zakończyć lekturę niniejszego tekstu... chyba, że chce się zobaczyć drugie dno.

Tło historyczne

Pojęcie pochodnej pojawiło się w XVII wieku za sprawą Isaaca Newtona (1642–1727) i Gottfrieda Leibniza (1646–1716). Do zapisu pochodnej stosowano (i stosuje się nadal) różne symbole, m.in. y' , $\dot{y}$, $\frac{dy}{dx}$. To ostatnie oznaczenie pochodzi od Leibniza i oddaje jego rozumienie pochodnej jako ilorazu nieskończenie małych wielkości dy i dx . Leibniz wprowadził bowiem liczby dodatnie nieskończenie małe, to znaczy mniejsze od odwrotności wszystkich liczb naturalnych. Zauważmy, że gdyby $\varepsilon > 0$ było taką właśnie liczbą spełniającą $\varepsilon < \frac{1}{n}$ dla wszystkich $n \in \mathbb{N}$, to jej odwrotność $\frac{1}{\varepsilon}$ byłaby górnym ograniczeniem zbioru liczb naturalnych $\mathbb{N}$. Tymczasem tzw. *aksjomat Archimedes*a, o którym jeszcze napiszę w dalszej części, mówi dokładnie tyle, że takie ograniczenie nie istnieje, więc w *naszej* matematyce nie ma miejsca na liczby nieskończenie małe.

Przykład zastosowania tej metody:

$$\begin{aligned} \frac{dy}{dx} &= -2xy, \\ \frac{dy}{y} &= -2x dx, \\ \int \frac{dy}{y} &= \int (-2x) dx, \\ \ln |y| &= -x^2 + A, \\ y &= B e^{-x^2}. \end{aligned}$$

Dalszy rozwój matematyki nie potoczył się torem wytyczonym przez Leibniza. Chociaż wprowadzona przez niego notacja się utrzymała, to w XIX wieku ściśle pojęcie pochodnej oparto na granicy, tak jak w (*). Samą granicę z kolei zdefiniowano poprzez znany uczniom warunek z epsilon i delta (ε i δ), co ostatecznie odarło tę dziedzinę z magii wielkości infinitezymalnych.

Ale nie jest to koniec historii – w latach 60. ubiegłego wieku Abraham Robinson (1918–1974) ugruntował idee Leibniza, budując teorię liczb i funkcji hiperrzeczywistych uwzględniającą liczby nieskończenie małe. Stworzoną w ten sposób teorię nazywa się *analizą niestandardową*, dla odróżnienia od analizy – no cóż – standardowej. Aksjomat Archimedesesa jest w tej teorii niespełniony, ale za to pochodną można ściśle definiować jako iloraz wielkości nieskończenie małych. Mianowicie liczbę S nazwiemy pochodną $y(x)$ w x , jeśli S jest *zaokrągleniem do najbliższej liczby rzeczywistej (standard part)* wartości $\frac{y(x+\Delta x)-y(x)}{\Delta x}$ dla każdej infinitezymalnej liczby $\Delta x \neq 0$. Przykładowo, dla $y = x^2$ mamy

$$\frac{(x + \Delta x)^2 - x^2}{\Delta x} = \frac{x^2 + 2x\Delta x + (\Delta x)^2 - x^2}{\Delta x} = 2x + \Delta x,$$

a zaokrągleniem do liczby rzeczywistej jest $2x$ (niezależnie od Δx). Historię i obecny stan tego fragmentu matematyki można lepiej poznać dzięki źródłom podanym na marginesie.

Różniczka na ratunek

A czy w standardowej analizie można jakoś usprawiedliwić $\frac{dy}{dx}$ jako iloraz? W duchu stawiania fundamentów pod wiszącymi w powietrzu zamkami moglibyśmy to zrobić, definiując dy i dx jako liczby równe odpowiednio $y'(x)$ i 1. Skoro do tej pory nie przypisaliśmy tym obiektom żadnego innego znaczenia, to wolno. I nikt nie zaprzeczy, że wówczas iloraz $\frac{dy}{dx}$ jest równy pochodnej, tyle że takie podejście jest zupełnie jałowe. Przekonamy się jednak, że nie jest ono dalekie od formalizmu *form różniczkowych*.

Meandry wielu wymiarów

W tym celu dodajmy jeden wymiar i rozważmy funkcję $y: \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$. Mówimy wtedy o funkcji *dwóch zmiennych*, gdyż punkt w $\mathbb{R}^2$ możemy reprezentować jako parę liczb rzeczywistych (x_1, x_2) . Jeśli ustalimy wartość x_1 , to pozostaje nam funkcja jednej zmiennej $x_2 \mapsto y(x_1, x_2)$ – jej pochodną nazywamy *pochodną cząstkową* funkcji y względem zmiennej x_2 :

$$\frac{\partial y}{\partial x_2}(x_1, x_2) = \lim_{x'_2 \rightarrow x_2} \frac{y(x_1, x'_2) - y(x_1, x_2)}{x'_2 - x_2}.$$

Istnieją też inne sposoby reprezentacji punktów $\mathbb{R}^2$. Czytelnik na pewno spotkał się ze *współzrędnymi biegunowymi* (r, α) , w których r mierzy długość promienia wodzącego poprowadzonego z początku układu współrzędnych, a α odchylenie tego promienia od dodatniej półosi OX_1 (zob. wzory na marginesie). Z wyjątkiem początku układu i ewentualnej niejednoznaczności doboru α , współrzędne (r, α) w niczym nie ustępują współrzędnym (x_1, x_2) . Możemy więc myśleć o y jako o funkcji $y(r, \alpha)$ i definiować jej pochodne cząstkowe $\frac{\partial y}{\partial r}$ i $\frac{\partial y}{\partial \alpha}$ wszędzie poza początkiem układu.

Skupmy teraz uwagę na dwóch funkcjach, x_2 oraz α , przyporządkowujących każdemu punktowi jego drugą współrzędną, odpowiednio kartezjańską lub biegunową. Postępując jak poprzednio, obliczamy pochodne cząstkowe

$$\begin{aligned} \frac{\partial x_2}{\partial \alpha} &= \frac{\partial}{\partial \alpha}(r \sin \alpha) = r \cos \alpha, \\ \frac{\partial \alpha}{\partial x_2} &= \frac{\partial}{\partial x_2}(\arctg(x_2/x_1)) = \frac{1}{1 + (x_2/x_1)^2} \cdot \frac{1}{x_1} = \frac{x_1}{x_1^2 + x_2^2}. \end{aligned}$$

Drugi wynik można przedstawić w formie $\frac{\cos \alpha}{r}$ i widać wtedy, że $\frac{\partial \alpha}{\partial x_2}$ nie jest równe $(\frac{\partial x_2}{\partial \alpha})^{-1}$. Intuicja – przynajmniej w tak naiwnym wydaniu – nas zawiodła.

Adepci studiów matematycznych i technicznych znają rozwiązanie tego problemu – *różniczkę*. Różniczka y w punkcie $\mathbf{p} \in \mathbb{R}^2$ jest przekształceniem

Literatura:

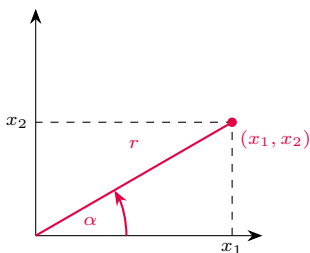
M. Kordos, *Wykłady z historii matematyki*.

L. Arkeryd, *Analiza niestandardowa*, Δ_{04}^7 .

T. Tao, *Nonstandard analysis as a completion of standard analysis*, artykuł dostępny online.

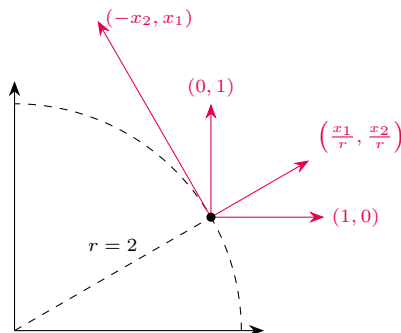
H. J. Keisler, *Foundations of Infinitesimal Calculus*, książka dostępna online.

Przykładowo, dla $y = x_1 x_2^2$ mamy $\frac{\partial y}{\partial x_2} = 2x_1 x_2$ – na potrzeby obliczania pochodnej cząstkowej po x_2 zmienną x_1 niejako *zamrażamy*.

$$\begin{aligned} x_1 &= r \cos \alpha \\ x_2 &= r \sin \alpha \\ r &= \sqrt{x_1^2 + x_2^2} \\ \alpha &= \arctg(x_2/x_1) \text{ (nie zawsze)} \end{aligned}$$

Uwaga terminologiczna: wzór (**) nie jest definicją różniczki, tylko *pochoďnej kierunkowej*. Wiadomo jednak, że jeśli funkcja y posiada różniczkę, to (**) jest w mocy.

liniowym $dy_{\mathbf{p}}: \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$, które na wektorze $\mathbf{v} \in \mathbb{R}^2$ przyjmuje wartość

$$(**) \quad dy_{\mathbf{p}}(\mathbf{v}) = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{y(\mathbf{p} + t\mathbf{v}) - y(\mathbf{p})}{t}.$$

Wspomniane wcześniej pochodne cząstkowe dają się wyrazić jako szczególne przypadki powyższych pochodnych kierunkowych:

$$\frac{\partial y}{\partial x_1} = dy(1, 0), \quad \frac{\partial y}{\partial x_2} = dy(0, 1), \quad \frac{\partial y}{\partial r} = dy\left(\frac{x_1}{r}, \frac{x_2}{r}\right), \quad \frac{\partial y}{\partial \alpha} = dy(-x_2, x_1),$$

choć w dwóch ostatnich przypadkach nie jest to takie oczywiste. Warto jednak odnotować, że pojawiające się tu wektory odpowiadają kierunkom, w których porusza się punkt, gdy ustali się jedną współrzędną, a zaburzy drugą.

Różniczki są przekształceniami liniowymi, więc jako takie można je dodawać, mnożyć przez skalary, a przy odpowiednich warunkach również składać – to ostatnie jest odpowiednikiem mnożenia i pojawia się naturalnie przy obliczaniu różniczki złożenia. A czy można dzielić, jak w napisie $\frac{dy}{dx}$?

Może się zdarzyć na przykład, że w danym punkcie $dz_{\mathbf{p}}(\mathbf{v}) = 2dy_{\mathbf{p}}(\mathbf{v})$ dla wszystkich $\mathbf{v} \in \mathbb{R}^2$, powiedzielibyśmy wtedy, że $\frac{dz_{\mathbf{p}}}{dy_{\mathbf{p}}} = 2$. To jednak rzadki przypadek – we wcześniej rozważonym przykładzie mamy

$$dx_2(v_1, v_2) = v_2, \quad d\alpha(v_1, v_2) = \frac{x_1 v_2 - x_2 v_1}{x_1^2 + x_2^2},$$

różniczki te nie są więc proporcjonalne (poza osią OX_1).

Dzielenie różniczek w jednym wymiarze

Dobra wiadomość! W przypadku jednowymiarowym wszystkie przekształcenia liniowe $\mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ są proporcjonalne, więc zawsze można je dzielić (chyba że dzielimy przez zero, to wtedy nie). W szczególności z definicji (**) wynika

$$dy_x(v) = y'(x)v, \quad dx_x(v) = v, \quad \frac{dy_x(v)}{dx_x(v)} = y'(x) \quad \text{dla } x, v \in \mathbb{R}, v \neq 0.$$

Różniczka pozwala zatem zarówno przypisać sens symbolom dx , dy , jak i nadać $\frac{dy}{dx}$ walory ilorazu. Jest nawet lepiej – po wykonaniu pewnej pracy (nadaniu $\mathbb{R}^2$ struktury *rozmaitości gładkiej*) można pozbyć się zależności definicji (**) od współrzędnych (x_1, x_2) , zależności kryjącej się w dodawaniu wektorów w $\mathbb{R}^2$.

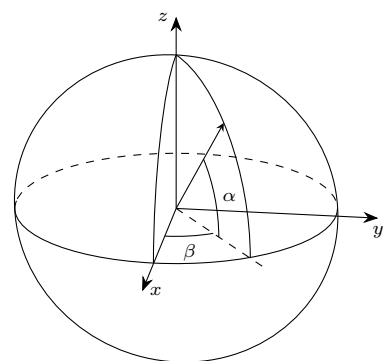
Tak samo w $\mathbb{R}$! Jeśli funkcja $z: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ ma niezerującą się różniczkę, to można ją przyjąć jako współrzędną w miejsce x , tak samo jak współrzędne kartezjańskie można zamienić na biegunowe. Wtedy z konieczności porównanie różniczek dy i dz daje $dy = \frac{dy}{dz} dz$, przy czym $\frac{dy}{dz}$ jest pochodną y po z . W rezultacie

$$dy = \frac{dy}{dz} dz, \quad dz = \frac{dz}{dx} dx \implies dy = \frac{dy}{dz} \cdot \frac{dz}{dx} dx,$$

i wzór na pochodną złożenia okazał się faktem arytmetycznym. Czytelnik może się czuć oszukany, i słusznie – tak naprawdę wzór na pochodną złożenia jest już zakodowany we wspomnianej strukturze rozmaitości, która pozwoliła nam *oderwać różniczkę od współrzędnych*. Jeśli udało mi się Czytelnika zaciekawić, to polecam zagłębić się w geometrię różniczkową – dziedzinę zajmującą się wolnym od współrzędnych (przynajmniej w większości) opisem obiektów geometrycznych. A na początek proponuję zastanowić się nad poniższymi problemami:

Zadanie 1. Punkty na sferze jednostkowej $\mathbb{S}^2 = \{(x, y, z) : x^2 + y^2 + z^2 = 1\}$ można opisywać przez geograficzną szerokość α i długość β (wzorami jak na marginesie). O funkcji $f: \mathbb{S}^2 \rightarrow \mathbb{R}$ można wtedy myśleć jako o funkcji $f(\alpha, \beta)$ i obliczać jej pochodne cząstkowe $\frac{\partial f}{\partial \alpha}$, $\frac{\partial f}{\partial \beta}$. Z drugiej strony, $z = \sqrt{1 - x^2 - y^2}$ zadaje opis sfery (lub przynajmniej jej połowy) parą (x, y) , możemy więc też liczyć pochodne cząstkowe $\frac{\partial f}{\partial x}$, $\frac{\partial f}{\partial y}$. Jak opisać zależność między jednym a drugim zestawem pochodnych?

Zadanie 2. Jak zmodyfikować definicję (**), by miała sens dla $f: \mathbb{S}^2 \rightarrow \mathbb{R}$? Jak wyrazić pochodne cząstkowe z poprzedniego zadania w terminach różniczek? *Wskazówka:* ograniczyć się do wektorów $\mathbf{v}$ stycznych do $\mathbb{S}^2$ w $\mathbf{p}$, a następnie poprawić $\mathbf{p} + t\mathbf{v}$, by punkt ten leżał na sferze.

Współrzędne sferyczne:
 $x = \cos \alpha \cos \beta$
 $y = \cos \alpha \sin \beta$
 $z = \sin \alpha$